

Қайта нашри
Нашрга тайёрловчи ва сўнгги
сўз муаллифи

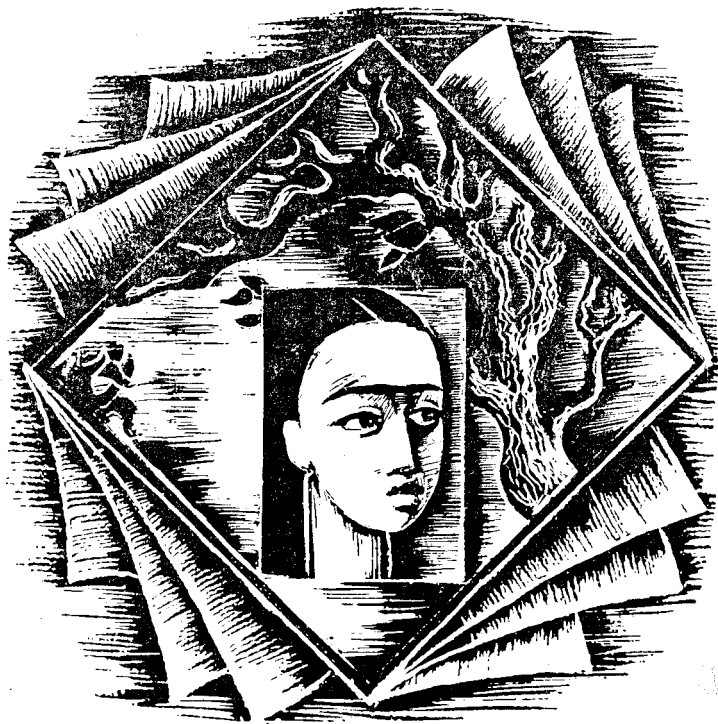
ТОҲИР МАЛИК

Рассомлар *П. Федоров, В. Жеребцов*

МИРЗАКАЛОН ИСМОИЛИЙ

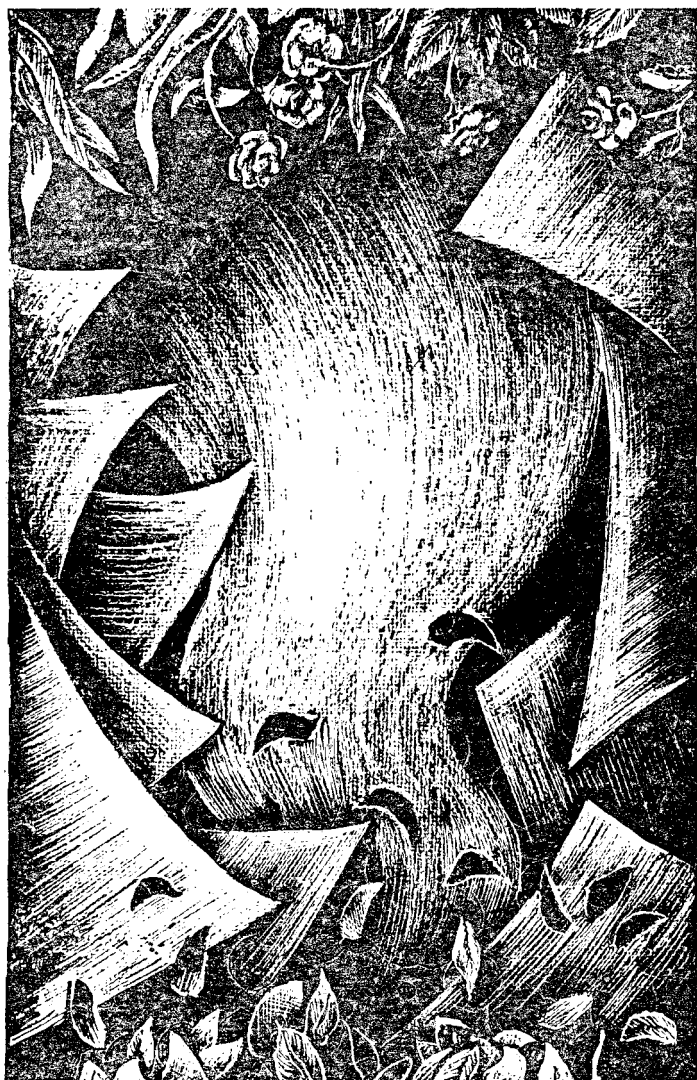
И Н С О Н
Ҳ У С Н И

Ахлоқ-одоб мавзuidaги суҳбатлар

ҚИЗЛАР ДАФТАРИГА

(Ўн бир оқшом ҳикояти)

БИРИНЧИ ОҚШОМ ҲИКОЯТИ

Қари билганини пари билмас.

Халқ мақоли

Март довонидан ошар-ошмас бодомлар, ўриклар, шафтолилар: кейинроқ олмалар кийғос гуллаб, кўз олдингизга оқ, пушти пардалар тортади. Қаёққа қараманг гул, гул яна гул! Ғувғувлашиб учган асаларилар симфониясини айтмайсизми! Бу илк баҳор таронаси кулоқларингизга уйғонган ҳаёт алёри бўлиб кирса, боғу роғлардан гупиллаб уриб турган хушбўйлар димоғингизни олқайди. Дунё бир бутун гулу, сиз ўзингизни шу гулнинг бир япроқчаси билиб қувонасиз.

Баҳор табиати хандон уриб кулиб турган ана шундай дилрабо кунларнинг бирида томи тунука билан ёпилиб, деразаларига ҳарир пардалар тортилган бир қаватли хушбичим ҳовлининг кўча эшигини кимдир қоқди. Ҳовлида кекса аёлларга ярашган майда гулли чит кўйлак устидан силон нимча кийиб олган бўйлари узун, дурра остидаги сочлари оппоқ бир аёл алланималар қилиб юрар эди. У дарров бориб эшикни очди.

— Э-э, хайрият, уйда экансиз, бону,— деди оқ соқоли чиройли қилиб тарашланган бир қария.

Эшикни очган аёл бирдан чарақлаб кетди.

— Вой, Тўқсонбой ота, сизмисиз? Хуш келибдилар. Қани, ичкарига.

Тўқсонбой ота жойидан жилмади.

— Қуллук. Бир савоб ишни деб сизни безовта қиял-ман-да, бону. Аслида-ку, ўзим бир нима қилиб юборсам ҳам бўларди-я, лекин сизнинг йўригингиз бошқа. Ҳа, Саодат бону, бирга бориб бир ёқлик қилиб келмасак бўлмайди. Ҳа, шундай бўлсин, юринг.

Саодат буви ўзининг эғни-бошига ишора қилиб:

— Вой, шу аҳволда-я? — деди.

Чол мийиғида кулиб қўйди.

— Рўмолингизни ўраб чиқинг бўлмаса.

Саодат буви дарров кириб кета қолмади. Тўқсонбой ота қанақа ишга таклиф қилаётганидан беҳабар эди. Шуни сўради:

— Сизни шунчалар кисталангига олган иш қанақа иш экан, билсак бўладими, Тўқсонбой ота?

Тўқсонбой ота хижолатда қолган одамдай ғалати бўлиб кетди.

— Ия, ҳали айтганим йўқми? Қаранг, қарилик-да. Хайр, хў-ў Матюнус уста бор-ку, нариги маҳаллада...

— Ҳа, яқинда ўғлини уйлантирганми?

— Ҳа-а, кам бўлманг! Ана шу камбағалнинг келини кетаман дардига учраб қопти.

— Вой, дарров-а?

— Э-э, бону-я, қаноатни билмаган нодонларга дарров-паррови борми! Хуллас, ана шу бетавфикни инсофга чакириб қўймасак, Матюнусга жуда жабр бўпти. Бир ёқда хотини, бир ёқда ўзи — ўтда хозир. Ўғиллари командировкада экан. Қаранг бу ноинсоф кизни! Эри хизмат билан сафарда бўлса-ю, бу уйдан кетворса, уят бўлмайдами?!

— Уят ҳам гапми, — деди Саодат буви сиқилиб...

Тўқсонбой ота умид билан қора тортиб келган бу мўътабар аёл икки ўғилу уч киз — беш фарзанднинг онаси. Невараларининг эса ҳисоби йўқдек. Уни ўғил-қизларигина эмас, қариндош-уруғлари, маҳалла-қўй қариялари ҳам жон-дилларидан ҳурмат қилишади. Бу табаррук зот билан гаплашсангиз, ажойиб роман ё дoston ўқиган киши ҳузурини қиласиз. Фикрлари чуқур, мулоҳазалари ўткир, ҳаёт тажрибалари бир олам. Ақл сандигими, дейсиз. Ҳам эски дунёнинг жабру жафосини кўрганлар, ҳам янги замоннинг нашъу намосини тотиганлар. Суҳбатларида бўлиб, қайси замон зайлидан ё яхши-ёмон майлидан гап очсангиз, тавба, худди сиз очган соҳанинг одамидек, доно гаплари билан оғзингизни очириб қўядилар. Биров: «Вой, мунча ақл, мунча тадбирни қаердан биладилар-а!» — деб ёқасини ушласа, бошқа биров: «Йўқ, олимларнинг гапини ёдлаб олиб гапираси. Ўзидан мунақа гап чиқишига ақлим етмайди», дейди. Шунақа! Лекин доно бўлиш учун албатта фан доктори бўлиш шартмикан? Ахир биров ўкиб олим бўлса, биров ўкиб, ҳаёт тажрибасини бошидан ўтказиб олим бўлади. Ана шунақалардан бири Саодат бувининг ўзи бўлса не ажаб? Мундоғ ўйлаб қараганда, бешта боланинг ошини пишириш, кирини ювиш, касалини боқиш, мактабга бериб ўқитиш, уйли-жойли қилиш, ширин-шакар невараларга қараш, уларни боғчаларига етаклаб ё кўтариб бориш, кечқурунлари яна шу тахлитда олиб келиш, овутиш ўз йўлида дорилфунун бўлмадимикан Саодат бувига? Эҳ-ҳа, уруш вақтининг азобу уқубатларини айтмайсизми? Бу жафокаш аёлнинг умр йўлдоши Содиқ ака фақат овқат ейишдан, фақат овқат сў-

рашдан бошқасига ярамайдиган бешта мурғагининг юз-кўзидан чўлп-чўлп ўпиб ҳаёт-мамот жангига кетганда, Саодат буви: «Болаларимнинг отаси соғ-саломат қайтади, яна болаларга ўзи бош бўлади»,— деб умид қилган, ҳатто, ишонган ҳам эди. Лекин уруш урушлигини қилди. Азиз Москвамиз бўсағаларида ловиллаб кетган қонли жанглار оловида Содиқ ака ҳам кўкрагини ўққа тутиб, душман йўлини тўсишди! Муқаддас остонамизга ёвуз душман оёғини тегиздирмай қувганлар сафида Содиқ ака ҳам бор эди. Ана шу улуг жаҳон майдонида Содиқ ака қурбон бўлди...

О, фахр-ғуруридан, суянган тоғидан айрилган муштипар аёл фарёдини эшитган бормикан? Лекин Саодат буви ичидаги барча дарду аламларни, доғу ҳасратларни ювиб кетадиган аччиқ фарёд билан йиғламади, йўқ-йўқ, юзларини тимдалаб, сочларини юлиб, ўзини ерга кўтариб уриб дод солмади. Ичдан ёниб, қуйилиб келган кўз ёшларини ютиб йиғлади. Жудоликни юрагидан бегона қилишни истамаган кишигина шундай йиғлармиш.

Бахтсизлик бир келса, ёпирилиб келаверади, дейишади. Қаранг, шунча алам, шунча кайгу етмагандек, уруш қаҳатчилигининг доғи ошиб тушди. Саодат буви болаларини тўйдиролмай қийналарди. Айниқса кичик ўғли Собиржон ҳеч овқатга тўймасди. Кечалари нон-нон деб йиғлаб чиқарди. Юрагининг бир парчаси ана шундай нола қилиб турса, она шўрликнинг кўзига уйқу келармиди? Йўқ, уйқу эмас, алам келади, фигон келади, нон топиб келтирувчидан бевақт айрилиб қолгани келади, ёнади, куяди, кечалари мижжа қоқмай болалари бошида ўтириб чиқади. Ана шундай оғир, бебағр вақтда ҳам ўзини боши берк кўчада деб умидсизланмади. Юрагидаги умид ўти сўнмади. У эртанги кун шафқатига, одамлар мурувватига ишонар эди. Яхши кунларда ўйнаб-кулишни хоҳлаган одам, ёмон кунларда қаддини букмаслиги керак, дерди ўзига далда бериб. Шунинг учун ҳам қадди букилмади, ҳаётнинг энг оғир, энг шафқатсиз кунларида ҳам заминида маҳкам турди — йиқилмади. Аксинча, қаддини тик тутиб, ўзини меҳнатга урди. Эри ишлаган заводга борди. У ердагилар Саодат бувини қўллаб-қувватлашди, иш ўргатишди. Бир нимани билишга жон-дили билан берилган одам саргардон бўлмас экан. Тез кунда токарлик дастгоҳини бир эркакча уддалайдиган бўлди. Эпчиллиги, уddaбурунлиги уни завод коллективида яхшилар, балки аълочилар қаторига ўтказди. Уруш ҳам тугади. Болалари ҳам аста-секин улғайиб, қўлтиғига кира бошлади, оғири анча енгил бўлди.

Минг бор шукр, у қора кунлар орқада қолди. Бола-

лари вояға етди, уйли-жойли, ували-жували, хизматли бўлишди. Ўзи эса кексайиб, меҳнат пенсиясига чиқди. Мана, беш йилки, Саодат буви қарилик истироҳатида. Егани олдида, емагани кетида. Катта ўғли ўкиб олим бўлди. Кечалари нон-нонлаб чиқадиған кичиги эса — инженер. Қизлари куёвда, улар ҳам олий маълумотли, уч-тўрттадан ширин-шакар ўғил-қизларнинг оналари. Ўзи-чи? Э-э, ўзини сўраманг! Бахт деган нарса ҳар қанча яхши бўлса ҳам, баъзан одамни чарчатиб қўйиши ортиқча экан. Бир кун қарабсиз, у кизи олиб кетиб қолибди, бир кун қарабсиз, бу кизи. Қисқаси, яхши онанинг пешонасида не хил бахт бўлса, ҳаммаси Саодат бувида мўл-кўл. Лекин бундай бахтга етиш осон бўлмади. Ҳаётнинг ўнқир-чўнқир сўқмоқларида азобнинг минг хилини кўрди. Шунинг учун ҳам бахтини авайлайди, кўзларининг қорачиғида асрайди. Одамда ёш билан бирга ақл-идрок, ҳаёт тажрибаси орта борган сари, раҳм-шафқат, саховат ҳисси ҳам бараварига кучаяверар экан. Ана шундай инсонпарвар кексалар бир нарсани билишса, дарров бошқаларга ўргатгиси, уларни ҳам ўзлари сингари оку қорани фарқ қиладиган яхши одамлар қилиб тарбиялагиси келиб қолади. Саодат буви худди ана шундай саховатпарвар онахонлардан. Энди унинг бирдан-бир тилаги ўзидаги бахтни бошқалар билан баҳам кўриш, айниқса ёшларга улашиш бўлиб қолган.

Саодат буви кенжа ўғли билан туради. Шу ўғлининг Турсуной исмли тўнғич кизи бу йил ўн еттинчи баҳорни кўряпти. Кейин институт, мустақил ҳаёт... Қаранг, кечagina Саодат бувининг иссиқ, юмшоқ тиззасида ўтириб олиб: «Ҳафат бувижонимнинг қизиман!» деб адаси билан аясини куйдирган чучук тил жижи бугун ўнинчи синфни битиряпти! Шунақа, ҳаёт ўз ўзанида оқиб бораверар экан.

Саодат буви ана шу севикли невараси ўрта мактабни битираётганидан, катта ҳаёт бўсағасида турганидан беҳад хурсанд, албатта. Лекин мундоғ разм солиб қарасангиз, кўнглида аллақандай гашлик бордек кўринади. Ўзи ёрилиб айтмайди, биров сўрамайди — истиҳола қиладди. Лекин ҳар қандай жумбоқ ҳам ахийри ечилди. Бир кун кечки овқатдан кейин Саодат буви Турсунойни ўз хонасига чақирди.

— Бир киргин, қизим, айтадиған гапим бор эди, — деди.

Турсуной ҳам бувисининг чехрасида ниманингдир ташвиши борлигини сезиб, ўзи ҳам ғалати бўлиб юрар эди. Суюниб кетди.

— Вой, сиздан айланай бувижон-эй, албатта кираманда. Фақат идишларни ювиб қўяй олдин. Майлими?

— Майли, қизим, майли. Ювиб бўлиб кирарсан.

Турсуной аясига қарашиб, уй ишларини саранжом қилишгандан кейин бувижонининг ёнига кирди. Саодат буви устма-уст иккита кўзойнак тақиб олиб, диванда китоб ўқиб ўтирган эди. Невараси кириши билан кўлидаги китобини ёнидаги курсига қўйди. Турсуной катта қиз бўлиб қолса ҳам бувижонига эркаланишини, суйиб-суркалишини ҳалигача қўймас эди. Бувижони уни бағрига босиб, ёқимли хид келиб турган сариққа мойил сочларидан, дўндиққина юзига ярашиб тушган чиройли бошгинасидан суйиб-суйиб ўпди. Кейин уни кўксидан аста айириб, бахт чарақлатган мунаввар кўзларига тикилди.

— Сен билан бир тўғрида гаплашиб олмақчи эдим, кизим,— деди Саодат буви ёқимли, мулойим овозини яна ҳам мулойим қилиб.

Турсуной бувижонининг кўзларига тикилиб ўтирган эди. Унга кўзойнак остидаги кекса кўзларида ташвиш ўти ловиллаб кетгандай туюлди. У қўрққан кишининг ҳаяжонли овози билан сўради:

— Вой ўлмасам, ёмон гапми, бувижон?!

Саодат буви авзойидаги жиддиятдан хижолат тортаётгандек, кулимсиради.

— Йўғ-э, айланай! Яхши гап. Ҳа, яхши.

— Айтинг, бувижон, жон деб эшитаман.

Саодат буви Турсунойнинг юзини яна кўксига босди, нима дейишни ё айтадиган гапини нимадан бошлашни билмаган кишидек, ўйланиб қолди. Ҳақиқатан ҳам, Саодат буви кўнглига тугиб қўйган гаплар бир кулоқдан кириб, иккинчи кулоқдан чиқиб кетса ҳам бўлаверадиган шунчаки гаплардан эмас эди. Саодат бувининг ақидасича, у айтадиган гап — асаларилар гулдан-гулга қўниб, заррама-зарра йиққан бол сингари, ақлу фаросат боғининг чама-нидан тўпланган шундай бир ҳикмати даврон эдики, буни на жаҳду жаҳон билан ва на хазинаи замон билан қўла киритиб бўларди.

— Менга кара,— деди Саодат буви бирдан Турсунойнинг бошини кўтариб.

Турсуной ярқ этиб бувисига қаради. Саодат буви ҳаёли паришон одамдай гап бошлади:

— Ҳалиги... Ҳа, ўйлаб қарасам, айтадиган гапим кўпга ўхшайди. Нафсиламрга, кўп. Невлай-да, шунча гапни эшитишга кунтинг етадими ё чала йўлда ташлаб кетасанми, шунисини билсам девдим. Мабодо малол келадиган бўлса, ўзим ҳам овора бўламан, сен ҳам вақтингни бекор кетказасан. Шу кунларда вақтинг олтиндан қиммат — ҳадемай давлат имтиҳонлари бошланади.

— Вой бувижон-эй, сиз бир нима дейсиз-у, менга малол келадими! Йўк, бунақа десангиз мен хафа бўламан. Имтиҳонларга тайёрлик ўз йўлида боряпти. Ўзингиз биласиз-у, бутун кундузимиз шунга сарф бўляпти,— деди Турсуной кўнгли озор топган одамдай норози бўлиб.

— Йўк-йўк, болам, омади гапни айтдим-да, айланай. Хафа бўлма. Сенга малол келмайди, яхши биламан. Шундай бўлса ҳам сўзингни олгим келди-да. Хайр, мен-ку кўнглимда бор гапни айтаман, сен ҳам, болам, тортиниб ё иккиланиб ўтирмасанг — очик гаплашсак.

Турсунойга бу гап ғалати туюлди.

— Вой, яна қанақа гаплашиш мумкин, бувижон? — деди у хайрон бўлиб.

Саодат бувининг кўзларида бир қув жилмайиш кўринди.

— Ҳеч нарсани яширмасак дейман-да.

Турсунойнинг юзига бирдан кизил югурди. Яширин сири бор кишидек кўзларини олиб қочди. Буни бувиси сезмай қолмади. Бир оз жилмайиб тургач, Турсунойнинг ҳозирги аҳволига ишора этаётгандек қилиб:

— Касални яширса, иситмаси билдириб қўяди, кизим,— деди.

Турсуной шу гапдан кейин нимагадир ўзини йўқотиб қўйган одамга ўхшаб қолди, гапининг таноби бўшашиди.

— Вой тавба! Мен нимани яширар эдим... Менда унақа гап йўқ...

Саодат буви ғалати қилиб қулди. Кейин Турсунойнинг юзига тикилиб туриб:

— Бўлмаса, мени кўзларинг қалғитибди,— деди.

Турсуной бирдан сесканиб тушди.

— Нимага, бувижон?

— Қайдам. Худди бир нарсаси бор деяётгандек, ўзини олиб қочяпти-ю!

— Кўзим-а? Йўғ-э...

— Йўк, дема, айланай. Тил айтмаганини кўз айтиб қўяди, шунақа. Ҳа!

— Кўз... Кўз чакимчими?

— Қайдам. Шунақа иллати бор шекилли-да. Нимага десанг, эскидан қолган бир гап бор: кўзни — хоин, қулоқни — ёлғончи, дейишади. Хоин деган сўз бирмунча қаттиқ. Лекин кўз эгасига етказадиган зарар жиҳатидан — хоин деганлари тўғри. Нимагаки, кўз дил сандиғида қулфлоглиқ ётган сирни ошқора қилиб қўяди. Кўз шунақа — бамисоли ойна, ичингдаги нарсани кўрсатиб қўяди, айниқса, ишқни.

Турсуной бувисига термилиб турган кўзларини бир баҳо-

на билан олиб қочди. Бувиси буни сезмай қолмади. У кикир-кикир кулиб, неварасининг бошини яна кўксига босди. Кейин Турсунойнинг майин сочларини меҳр билан силаб туриб, қулоғига аста шивирлади:

— Кўнглинг Расулжондага ўхшайди, а?

Турсуной, худди электр токи тегиб кетгандек, қаттик сесканиб тушди.

Юзини қаерга яширишни билмай бир зум талпинди, кейин бошини бувисининг кўксига босиб, бир кўли билан Саодат бувининг оғзини ёпишга ҳаракат қилди. Бувиси эса оғзини олиб қочар, кикирлаб кулар, ана, тилинг айтмаганини кўзинг айтиб қўйди-ю, деярди. Унга сари Турсуной бошини бувисининг бағрига ниқтаб, уни гапир-тирмасликка тиришар эди. Ниҳоят, Саодат буви неварасини кўксидан ажратиб, ёнига ўтқазди. Кейин жиддий бир тусда гап бошлади:

— Йўқ, уялма, қизим. Аслида севиш-севилиш — уят эмас. Севиш-севилишни билмаслик — уят. Юрагингга бир йигитнинг ишқи тушса-ю, сен у ишқ — чин ишқми ё ўткинчи ҳавасми — буни билмасдан, фаркига бормасдан, ўзингни кўр-кўронасига, ҳаёсизчасига таслим қилиб қўйсанг — мана бу уят! Ўзингни ҳам, ота-онангни ҳам, таълим берган устозларингни ҳам ерга қаратиб қўядиган кўп ёмон уят. Шармандагарчилик! Қайдам, ҳар нечук менга шундай туюлади-ку. Шу ёшга етиб топган ақлимга, орттирган тажрибамга, кўрган-билганларимга қараб бир нима дейдиган бўлсам, айланай қизим, қарилар билганини чиндан ҳам парилар билмайди. Нима учун? Шунинг учунки, қариларнинг ақллари жуда чиниққан, минг бир чиғириқдан ўтган синакти ақл. Лекин бу сўздан ҳамма қарилар ақлли-ю, ҳамма ёшлар нодон экан, деган хулоса чиқмаслиги керак! Асло! Ёшлар орасида ҳам ақл-ҳуши жойида, зийрак, тадбиркорлари кўп. Жуда-жуда кўп. Шундай бўлса ҳам, у барака топгурлар яна ёшликларига бориб, гоҳо адашиб қолишади. Мен, албатта, қарилар маслаҳати, қарилар тадбири билан иш тутган ўнта азаматнинг ўнови ҳам тўғридан-тўғри ойга чиқиб кетаверади, демоқчи эмасман. Лекин ана шу ўнта ёш авлоднинг тўққизтаси ерда бурунлари қонаб қолмаслигини таъкидламоқчиман. Начора, қарилардан лозими — ёшларга насихат қилиб туриш экан — азалнинг иши бу. Мени ҳам, жон болам, азалнинг ишини қияптилар, деб қўя қоласан-да. Бўптими? Шунақа, ўргилай, ҳаётнинг бир-бирига чандишиб, чатишиб кетган мураккаб йўлларида ўғитларим зора жонингга ера кирса дейман-да. Хўп, бугунги гапим тамом, қизим. Вақтинг

бўлса эртага, окшом паллада киргин, суҳбатимизни давом
эттирамин. Хўпми?

— Вой, жоним билан кираман, бувижон! — Турсуной
суюниб кетди.

— Хўп бўлмаса, бугунги суҳбатимизга шу сатрлар хо-
тима бўлсин:

Қари билганини пари билмас,
Дейди халқимиз, айланай болам!
Буни эсда тутсанг — зарар қилмас,
Ахир бунда ҳикмат олам-олам!

ИККИНЧИ ОҚШОМ ҲИКОЯТИ

Қиз тақдирида бор ўзга бир хислат,
Бу тақдирга тан бермоқ — ҳусн-фазилат.

Эртаси куни кечгача Турсунойнинг фикр-хаёли бувиси айтадиган гапда бўлди. Нима дейиши мумкин? Ишқнинг инсон қалби билмаган сирлари бормикан-а? Қизик, Расулжонга кўнгли борлигини қаердан билди? Буни бошқалар билмаслиги у ёқда турсин, Расулжоннинг ўзи ҳам билмайди-ку! Бувижони бало, ҳамма нарсани билади. Ё бировдан эшитдими? Йўқ, Турсуной ҳеч кимга ёрилмаган бўлса, ўша биров қаердан билади?

Турсуной мана шу хил ўйлар билан толикиб бувижонининг олдига кирганда, у яна диванда китоб ўкиб ўтирган эди. Турсунойнинг саломига алик олиб, бошини китобдан кўтарди-да, интизорлиги ушалган киши шодлиги билан неварасига ёнидан жой кўрсатди. Аммо ёнида бўш жой йўқ эди. Турсуной ажабланиб теварагига аланглади. Бувисининг икки ёнида китоб, дафтар, газета қирқмалари, папкалар. Саодат буви шу қиёфасида катта илмий иш билан машғул зўр олимага ўхшар эди.

— Вой-вўй, шунча китобни нима қиласиз, бувижон? — деб юборди Турсуной ҳеч нимага тушунмай.

Саодат бувининг чехрасига ҳазил нури югурди.

— Сенга дарс бераман шу китобларга қараб, болам!

— Дарс?! — Турсуной шундай деб қичқирди-ю, гандираклаб бошини чангаллади. Кейин, ҳазиллашаётгани ошқор сезилиб турган бир ҳаяжон билан додлаган бўлди. — Вой-дод! Ўнинчини тугатиб, дарслардан энди қутулдим, деб суюниб юрсам, ҳали буёқда чаласи бор экан-да!..

Саодат буви неварасининг қизикчилигини сезиб турса ҳам яна шараклаб кулди.

— Вой, кўрқма, қизим, бу сен айтган дарслардан эмас, бу... хаҳ... нима десам экан... ҳа, эстафета...

Турсуной анқайиб қолди.

— Вой-вой, китоб ушлашиб югуришамизми, бувижон?

— Йўқ-йўқ, югуришмаймиз. Бу бошқача эстафета. Мен кўрган-билганларимни, ўқиган-эшитганларимни сенга омонат қилиб топшираман.

Турсуной ҳамон анграйиб караб турарди.

— Тушунмадингми? — деб сўради бувиси.

— Йў-ўк... Гапингиз ғалати бўляпти-да, бувижон. Ё менинг аклим етмаяпти...

— Нимага аклинг етмайди?

— Ахир ўзингиз омонат деяпсиз. Омонатни одатда қайтариб беришади. Нима, сиз ҳам қайтариб оласизми?

— Йўк, мен қайтариб олмайман. Бир кун ўзингга ўхшаган турсунойларинггами, ёрқинойларинггами, ишқилиб, кимга бўлса ҳам, айтганларимни оқизмай-томизмай элтиб берасан. Уқдингми энди!

Турсуной уккан эди. Бувиси омонат этган эстафета сўзини кўнглининг дахлсиз жойига тугиб қўйди.

— Энди кулоқ сол гапларимга,— деди Саодат буви Турсунойдан нидо чиқмагандан кейин.— Яхшилаб кулоқ сол, айланай. Кейин пушаймон еб юрма. Ҳа-да, кейинги пушмон — ўзингга душман, дейдилар.

Саодат буви ёнида уйиб қўйган китоблари орасидан биттасини олиб, хатчўп суқилган жойини очди. Ичида бир нималар ўкиётгани лабларининг заиф ҳаракатидан сезилиб турар эди. Кўп ўқимади, китобни ёпиб, яна ёнига қўйди. Жуда узоқни кўриб тургандек туюлган ўтқир кўзларида ниманингдир эътирози борга ўхшар эди. У ғоят босик, вазмин товушда гап бошлади:

— Табиат қизларни жуда латиф, заиф қилиб яратган, дейишади одамлар. Латифлигига сўзим йўк, латиф. Иложини қилсам, қизлар тавсифига бундан ҳам латифроқ, бундан ҳам хафифроқ сўзлар топиб қўшар эдим. Лекин заиф деганларига ҳечам қўшилгим келмайди. Нимага десанг, қиз бечораларнинг бошида шундай бир оғир пайт бўладики, буни пешоналарининг шўри десамми ё тақдир адолатсизлиги десамми, ҳар иккала ҳолатда ҳам уларга жуда-жуда жабр. Назаримда, эркак зоти тақдирнинг бунақа найрангига сира ҳам бардош беролмасди.

Турсуной бувисининг оғзига тикилиб, чурқ этмай ўтирар эди. У шу ҳолатида эртаклардаги қотириб қўйилган қизларга ўхшарди. Бир маҳал ўзига келгандек аста қимирлаб:

— Гапларингизга яхши тушунолмаёпманми, а, бувижон? — деди.

Саодат буви тагдор қилиб кулимсиради.

— Ажабланма, айланай, ҳали бошингга тушмаган-да. Вақти келганда тушуниб қоласан. Қиз бечора ота-онасининг иссиқ бағрида ўн етти-ўн саккиз йил яшаб, шу оиланинг урф-одатини, ҳаёт тарзини, дунёқарашини

танасига сингдириб, ота-онасининг касб-корини ўрганиб, энди етилганда, худди гунча туга бошлаган ёш ниҳолни томир-помири билан юлиб олиб, бошқа ерга қўчиришганлари сингари, қиз бечорани ҳам оила бағридан юлиб кетадилар. О, айланай болам-эй, агар ёшлик ўти, ёшлик жасорати бўлмаса, аксар ёшлар ихтиёрларини олиб қўядиган ўйин-кулги иштиёқи бўлмаса, мен ўйлайман, қизларнинг анчагинаси туғилиб ўсган уйларини ташлаб кетмас эди. Афсус, минг афсуски, буни қизларга осон тутадиган одамлар кўп орамизда. Қадди-қоматингни ғоз тутиб, ўйнаб-кулиб юрган ўз уйингдан, ўн саккиз йил сенга бошпана бўлган иссиқ инингдан айрилиб, бошқа бировнинг уйига бош эгиб кириб боришинг — осон эмас. Оғир, болам, о-о, жудаям оғир!

— Шунақа оғирлигини йигитлар ҳам билишармикан, а, бувижон? — деди Турсуной юраги ачишиб.

Саодат бувининг юзидан истехзоли бир жилмайиш пайдо бўлди.

— Қани энди йигит тушмагурлар ҳам билишса! Хар хили бор: баъзилари тушунишади, баъзилари йўқ. Ана шу тушунмайдиганлар кўпинча ўзларига жабр қилишади.

— Ҳаммаси ҳам тушунса яхши бўларди, а, бувижон?

— Нимасини айтасан, болам. Айни муддао бўларди-ку! Кўп афсус, биз ўйлаган, биз интилган нарсалар ана ўшанақа тушунмайдиганлар касри билан жувонмарг бўлади. Лекин, юрагинг чиқмасин, ҳаммавақт эмас. Онда-сонда бўлса ҳам бизга кўп кўринади. Аҳвол шундай бўлгандан кейин қиз киши борадиган жойига фақат ўйнаб-кулгани, ёшлик завқини сургани бораман деб эмас, йўқ, ҳечам бундай деб эмас, етти ухлаб тушига кирмаган, пасту баландини билмаган, ҳаёт тарзини кўрмаган бир оиллага янги, тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб боряпман, деб ўзини шунга тайёрлаши керак. Ҳа, келин деб аталган янги аъзо бўлиб. Лекин янги аъзо бўлиб бориш ҳуқуқи ўша оиланинг парчаланишига эмас, мустаҳкамланишига, маънавий камолотига хизмат қилсагина ҳуқуқ бўла олади. Бунга эса тайёрланиш, кунт билан тайёрланиш керак, болам.

Турсуной бувижонининг оғзидан чиққан ҳар бир сўзни қамраб, юрагига жойлаб ўтирса ҳам, яна кўнгли тўлмай сўради:

— Тайёрланиш? Қандай қилиб, бувижон?

— Оилаларнинг ташқи томонлари, яъни сирти бир хил бўлса ҳам,— дея Саодат буви тушунтира кетди,— ички томонлари, яъни маънавий тузуги — сийрати бошқа-бошқа бўлади. Бир оила тартибига, қонун-қондасига ўрганиб кол-

ган киши бошқа оила ройишига дарров кўникиб кета олмайди. Бу кийин нараса. Лекин имкони йўқ нараса эмас. Ахд қилинса, жазм этилса, бу кийинчиликни енгиб ўтиш мумкин. Шунинг учун куёвга тегаётган ҳар бир қиз тушаётган жойига келинчак бўлиб боришдан олдин ўзини шу огир синовга тайёрлаб қўйиши лозим. Бу тайёргарлик қанча барвақт кўрилса, шунча яхши. Бунинг ҳикмати катта. У эрта кўчирилган ниҳолдек яхши кўкаради. Балки ҳеч қанақа тайёргарликнинг кераги йўқдир, а, қизим?— деди Саодат буви, бутун борлиги кулоққа айланиб тинглаб ўтирган Турсунойга қараб.

Турсуной бувижонидан бунақа савол кутмаган эканми, шошиб қолди.

— Йўк-йўк, менимча ҳам керакка ўхшайди. Керак, бувижон,— деди.

— Баракалла, қизим. Керак. Бу тайёргарликни қураётган турмуши, бу турмуш замиридаги келинлик, хотинлик, оналик, худо умр берса, бувилик бурчи мажбур қилади. Ўзинг ўйлаб кўр-а, қизим, ҳеч ким беш кунлик келин бўлиш учун турмуш қурмайди-ку! Ҳамма ҳам борган жойида томир ёйишни, униб-ўсишни, ували-жували бўлишни, умр йўлдоши билан ахил, тотув туриб кетишни, қайната-қайнаналари бўлса, хизматларини қилишни кўнглига тугиб турмуш қуради. Модомики ҳар бир қизнинг дилида мана шундай ният, пок, муқаддас ният, мана шундай аҳду паймон бор экан, у ёгини бўшаштирмасин-да! Мана шу аҳдига қараб иш тутиши, борган жойининг об-ҳавосига ўрганиши керак-да. Шундоғми, қизим?

— Шундоғ, бувижон, шундоғ.

— Баракалла. Худди шундоғ бўлиши керак. Йўк, отаонам менга бунақа ишларни қилдирмаган, қўлимни совуқ сувга урдирмаган, идиш-товоқ ювдирмаган, кир ювишни, дазмол босишни ўргатмаган, деб кеккайиб туриб олса, қани, ўзинг айт, қизим, бунақада турмуш бўладими? — Турсуной бошини чайқади.— Ҳа, баракалла! Бўлмайди. Пойдевори омонат уйдаи сал зарбадан қулайди. Иморатни мустаҳкам ушлаб турадиган нараса асосан пойдевор. Пойдевор қанча мустаҳкам, пишиқ бўлса, иморат шунча пухта, шунча умри боқий бўлади. Ёшлар турмуши ҳам ана шунақа пухта иморатларга ўхшаш мустаҳкам, пишиқ қилиб қурилса заволга учрамайди.

Орага қисқа сукунат тушди. Саодат буви нимадандир жаҳли чиққан одамдай бир ижирганиб олди.

— Мен баъзи бир қизларга ҳайрон қоламан, Турсуной,— деди у ковоғини уйиб.— Бугун катта дабдаба,

карнай-сурнай, ўйин-кулги билан ойдай сузилиб, кундай кулиб келишади-ю, икки кундан кейин қарабсизки, қош-қовоғи тушиб, кетаман дардига чалиниб қолади. Тавба, турмуш қуришга розилик бераётганларида нимани ўйлашар экан ўшанақа бекарор, бетайин қизлар? Беш кунлик тараллабедодними? Вой, бунақа тараллабедоднинг қорагинаси ўчмайдими? Бу тараллабедод эмас, бориб турган шармандагарчилик! Лабзи ҳаромлик! Қара-я, айланай, никоҳ базмида кийган келинчаклик либосининг тахи бузилмасдан туриб турмуши бузилиб ўтирса-я! Йўқ, қизим, бунақасидан худо асрасин!

Саодат буви юраги сиқилиб, асаби бузилган кезларда аламини бақиришдан, бўлар-бўлмас сўзларни айтиб шангишдан олмас эди. Аксинча, дами ичига тушиб кетган одамдай чурқ этмай, ҳатто, нафас ҳам олмаётгандай ўтириб қолар эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Бунинг Турсунонинг дарров пайқади. У бувижонини жаҳлдан тушириш учунми ё ўзи ҳам ўшандай бетайинлардан нафратда эдими:

— Э, қўйинг, бувижон, баттар бўлишмайдими! — деди.

Саодат буви аста бош чайқади:

— Шунақа дейсан-у, лекин уларга ҳам одамнинг юраги ачишади-да, қизим.

Турсунонинг бувисининг бўйнига осилди.

— Нима, менинг ҳам юрагим ачишмайдими? Ачишади, лекин қўлимиздан нима келади? Хафа бўламиз-қоламиз — шу-да! Шундоғми, бувижон? Шундоғ. А, шундоғ-а? — деди эркаланиб Турсуно.

Турсунонинг болаларча қилиғи Саодат бувининг кўнглини яйратиб юборди. Бир чараклаб кулди. Аммо кулгиси узокка бормади. Яна қовоқлари уйилди.

— Турмуш қуриш — бозордан мода кўйлак ё платформа туфли сотиб олишдек жўн нарсаси эмас, — дея Саодат буви ўйчан сўзлай кетди. — Ўзинг биласан, қизим, бозорга ё магазинга бир нарсаси сотиб олгани борган одам роса танлайди. Унисини қўйиб, бунисини кўради. Ишқилиб, ўзига муносибини, дидига ёққанини топмагунча танлайди. Бунга ҳеч ажабланмаймиз. Ҳадеб танлайверасанми, деб айбламаймизам. Лекин бугунингни, эртангини, бутун умрингни бирга ўтказадиган, келажагингни, орзу-умидларингни бағишлайдиган ёр танлаш пайти келганда кўрсавдолик қилиб қўядиган нотавонлар онда-сонда бўлса ҳам учраб туради. Бозор савдосида адашиш мумкин, яъни бўйига, қадди-қоматига ярашмайдиган ёки ёшига тўғри келмайдиган кийим олиб қўйиш ҳоллари бўлади. Бундан инсон умрига ҳеч қандай заволи йўқ. Бу мато, қиммати ҳам

мато қадар. Умр йўлдоши танлаш эса, чайқов бозорига бориб, бор-барақа қилиш эмас! Йўқ, бу ўз тенгини танлаш, синаш, билиш, ақл ризолиги билан иш кўриш деган сўз. Бу савдонинг қиммати инсон тақдири қадар. Шунинг учун бу масалада, яъни умр савдосида шошмасшошарлик билан иш тутиш — ўз умринингга, тақдиринингга, қадру қимматинингга, айниқса, қиз дейилган жуда чиройли, жуда эътиборли номусинингга болта уриб қўйиш билан баробар. Кейин аттанг дейсан-у, фойдаси бўлмайди.

Турсуной шошқалоқлик, кўрсавдолик орқасида бадном бўлган қизлар учун айбдордек, ерга қараб олди. Саодат бувининг ғамгин кўзлари бебош қизлар шўрини аламли манзарасида эдими, неварасининг боши тушиб кетганини пайкамади. У хаёл кўзларини ўша алам туғени кўтарилган нуқтадан узмай дер эди:

— Иннайкейин, шошган қиз эрга ёлчимабди, деган мақол ҳам бор халқимизда. Ҳа, азалдан бор. Бу мақолни биз бугун ё кеча ўйлаб чиқарганимиз йўқ, болам. Шунинг учун бўйи етган ҳар бир қиз биринчи учраган йигитга дарров розилик бера қолмай, андиша йўлини тутиши керак. Андиша йўли деганимиз эса — шошмаслик йўли, ўйлашлик йўли, ақл билан бамаслаҳат иш кўришлик йўли деганимиз. Ҳар ҳолда, мен шундай деб тушунаман. Буни улуғ бобомиз ҳазрати Навоий ҳам таъкидлайдилар:

Ҳар кимсаки айламас ошиқмоқликни хаёл,
Япроғин ипак қилур, чечак баргини бол.

Саодат буви Навоий куллиётини буюк эҳтиром билан жойига авайлаб қўйди-да, бояги фикрини яна ҳам кенгайтириб давом эттирди:

— Ҳар бир қиз тўйга розилик беришдан олдин курадиган турмушини бузмасдан сақлаб қолишга қурби етадимийўқми, ундан ҳам муҳимроғи — бузилмасдан сақланиб қолишига ақли етадимийўқми, ҳаёт сўқмоқларида учрайдиган ўнқир-чўнқирлардан ўта оладимийўқми — бунга ўзида ишонч ҳосил қилиши, куч топиши керак. Яна айтаман, айланай қизим, бу уч-тўртта қиз бола йиғилиб олиб ўйнайдиган тўптош эмас, бу турмуш қуриш, жамият хужайраларидан бирига айланиш, яъни жамият олдидаги оналик бурчини бажариш сари биринчи қадам ташлаш деган сўз. Ҳа, худди шундай, болам.

Саодат буви ёнидаги китоблардан биттасини олиб ва-рақлади, бир нималарни ўқиди, кейин уни ёпди-да, нимадандир ғурурланган киши овозига ўхшаш товуш билан деди:

— Ҳамма халқда, жумладан, ўзимизнинг ўзбек халқимизда ҳам одамда ихтиёр ҳиссини жўштирадиган ҳикматли гаплар кўп учрайди. Булар тасодифан оғизга ё ҳаёлга келиб қолган шунчаки гапларми ё неча-неча замонлар, не-не аجدодлар идроки чиғиригидан ўтиб, ёмбидек қуйилиб қолган ҳаёт ҳақиқатими? Сен нима дейсан, қизим?

— Ўша, сиз айтганингиз бўлса керак, бувижон, — деди Турсуной ишонч билан.

— Ҳа, баракалла, ақлли қизимсан-да. Ҳаёт ҳақиқати ҳаммаси. Асрлар, замонлар оша сайқал топиб, том маъноси билан ҳикматга айланган халқ даҳолари булар. Меҳнатдан ер, сувдан ўсимлик, куёшдан борлик яшнайти. Худди шунга ўхшаш, одам боласи ҳам заковат нурига, фикрат ниҳолини гуллатувчи ақл нурига ҳамиша муҳтож. Бундаин нур бор, айланай қизим, бор. Бу нур халқ ичида, халқнинг зукко фарзандлари айтган ҳикматли сўзларида. Биздан лозими эса, жон қизим, буюк инсонлар, замонлар қолдирган ақлий меросни ҳар дам кўз ўнгимизда тутиш, келажагимизга, ҳозиримизга, ҳатто ўтмишимизга ҳам бирон жиҳати билан зарар етказиб қўйиш эҳтимол бўлган қадамни ташлашдан аввал ота-боболаримиз ҳикматига, албатта, мурожаат қилишдир. Бундан кўриладиган фойда бекиёс. Аммо битта шарт бор: биронта ҳам ҳикматли сўз бу қулоғингдан кириб, у қулоғингдан чиқиб кетмаслиги керак.

Саодат буви ҳаёл суриб, бир неча дақиқа жимиб қолди. Турсуной нариёқдаги столга бир нималар ёзиб ўтирган эди, аста юзини ўгириб бувисига қаради. Саодат бувининг бир нуктага тикик кўзлари тиниб қолгандек туюлса ҳам, Турсуной у кўзларда ҳаракат борлигини, қаерларнидир, кимларнидир кўриб турганлигини сезди. Саодат буви бошини қуйи солиб, олдидаги ёзиглиқ қоғозга қаради. Бир неча лаҳзадан кейин, қоғоздан кўзларини узмай, тетик бир овозда гапира кетди:

— Халқимизда «Етти ўлчаб, бир кес» деган мақол бор. Бу гапда ҳикмат катта бўлса керак. Ҳа, катта. Нимага десанг, қизим, бир марта ўлчаб бир кес ё икки марта ўлчаб бир кес демасдан, етти ўлчаб, бир кес, депти. Демак, қиладиган ишинг ўзингга ҳам, ўзгага ҳам зарар етказмаслиги учун, нимаики қилсанг пухта қил, пишиқ қил, кейинча ўтида ёниб юрма, демокчидир-да, а, болам?

Турсуной қўқкиедан берилган савол шошириб қўйган шогирддай алангсиб қолди. Саодат буви, гапимга қулоқ

солмаётган экан, деб ўйлаб, озорланиб сўради:

— Ҳа, қизим, гапларим жонингга тегдими?

— Йўғ-э, бувижон.

— Бўлмаса нега сурат солиб ўтирибсан?

— Вой, ўлибманми, бувижон! Шундай яхши нарсаларни гапириб берсангиз-у, мен кулоқ солмай бошқа иш қилиб ўтирсам уят бўлар. Йўқ, бувижон, жонга роҳат-ку бу гаплар! Дафтаримга ёзиб оляпман.

Саодат бувининг бошқалар тўғрисида ёмон нарсалар ўйлаш одати йўқ эди. Ҳозирги ишидан хижолат бўлиб, калласини сараклади. Кейин ўсал бўлган одамнинг нимжон товушида:

— Ҳа, а-а, ёзиб олаётувдингми? — деди.

— Ҳа, бувижон, ёзиб олаётувдим. Майлими, а, ёзиб олаверсам?

— Ихтиёринг, болам, ихтиёринг. Маъкул тушган жойлари бўлса ёзиб олавер, бемалол, айланай, бемалол. Хўп, гапимизни давом эттирайлик. Менга қолса-чи, Турсуной, умр йўлдоши танлашда етти марта ўлчаб эмас, йўқ, ҳеч шошмасдан, етмиш марта ўлчаб, кейин бир қарорга келар эдим. Лекин мен келадиган қарор ҳеч қачон, ҳеч бир шароитда ўзгармайдиган, тоб ташламайдиган, елда емирилмайдиган мустаҳкам, метин қарор бўлар эди. Ҳа, қизим, мен келадиган қарор баҳор кезлари тез-тез ўзгариб турадиган беқарор кўклам хавосига ўхшамайдиган, ҳар қандай шароит таъйиғида ҳам букилмайдиган қатъий қарор бўлар эди. Ўзинг ўйлаб кўр-а, қизим, бугун бир йигитни кўриб ёқтирсанг, яхшигина танишган бўлиб кўнгил берсанг-да, эртасига айниб ўтирсанг! Уят! Шунинг учун қиз бола заррача ҳам шошмаслик шарти билан бир йигитни танлабдими — бўлди! Ўшанинг этагини маҳкам тутсин. Шундай тутсинки, қўлидан ҳеч қандай довуллар, бўронлар юлиб олиб кетмасин! Ҳа, шундай бўлсин!

Турсуной қўлидаги қаламини қогоз устига қўйиб, ер остидан бувисига қаради. Нима учундир юзи ловиллаб ёнар эди.

— Битта саволим бор-у, сўрашга...

Саодат буви чарақлаб қаради.

— Вой, сўрайвер, қизим. Ё уяляпсанми? Йўқ, уялма, айланай. Суҳбатимизнинг бошида очиқ гаплашамиз, деб писанда қилишиб эдик шекилли?

Турсуной боши билан «ҳа» ишорасини қилди. Кейин дудукланиб, сўзини йўқотиб, кўнглидагини айта бошлади:

— Бувижон-да, ҳалиги... борди-ю, қиз... кўнгилсиз бўлиб қолди. Унда...

— Унда нима қилиш керак, демокчисан-да?

— Ҳа.

Саодат буви секин мийиғида кулиб қўйди.

— Бу бошқа масала, кизим. Бу жуда катта таҳлил талаб қиладиган мураккаб масала. Бу тўғрида кейин алоҳида гаплашамиз. Ҳозирча, ҳаҳ, ҳаёлимни ҳам бўлиб юбординг, қақажон! Нима деяётувдим, а? Ҳа, топдим, топдим. Ёш келин-куёв бошига битган бир бало бор. Бу қоранг ўчгур балонинг оти — ғиди-биди! Енгилтак ёшлар оиласини заволга судрайдиган ялмоғиз — шу ғиди-биди! Ким кўрибди кишини изғиринсиз? Ҳеч ким. Киш бўлсин-у, қаҳратон совуғи, изғирини бўлмасин? Йўк, бўлади, бўлмай иложи йўк. Баъзан изғирин жуда каттиқ келиб, одамларни қақшатса, баъзан салгина зиркиратиб ўтиб кетади. Уй-рўзгор, оила ҳам аслида шунақа. У ерда ҳам ғиди-биди деб аталган изғирин бўлиб туради. Фақат унинг олдини олиш, кутуриб кетишига йўл қўймаслик учун деразаларни маҳкам ёпиш керак, токи у ерда бўладиган ғиди-бидилар овозаси ташқарига чиқмасин. Ёш келин-куёв ҳам нодон жўжахўрозларга ўхшаш бир-бирларига ташланмасдан, ғиди-биди дамини кесишга ҳаракат қилишса олам гулистон: уй яна тинч, яна тотув. Ҳозир бир ривоят эсимга тушиб кетди. Мени куёвга узатишдан олдин катта бувим айтиб берувди. Ҳа, бир камбағал косиб эртадан-кечгача бўз тўқир экан-у, топгани тирикчиликка кетиб, болалари ҳам, ўзи ҳам қирқ ямоқ қўйлак-лозимда юрар экан. Ким билади, бўзчи белбоққа ёлчимабди, деган мақол ана шунақа камбағалларга қараб айтилган бўлса ҳам ажаб эмас. Хайр, бу бошқа масала. Муддао буёқда. Ўша камбағалнинг олдинги хотини вафот қилган экан, бошқа бир жувонга уйланибди. Бу нодон жувон бўзчи билан турмуш қуришга қурибди-ю, кўп ўтмай айниб қолибди. Унақа экан-бунақа экан, деб ота-онасиникига арз қилиб бораверар экан. Ахир бир кун отасининг жаҳли чиқибди. «Шундай қилиб-ку, бир марта эрдан чикувдинг: яна чикасанми, шарманда?! Йўк, орқангга қайт, қаноат қил, ўзингни бос, эрингнинг пинжига кириб камини бут қил!»— деб отаси уни қайтариб юборибди. Жувон ўлгудек нодон, ақли паст экан. Отасининг насиҳатини кулоғига олмай, эри билан уришадиган, бўлар-бўлмасга шанғиллайдиган қилиқ чиқарибди. Уйингда у йўк, уйингда бу йўк, дермиш-у, эрининг пинжига кириб олиб бўз тўқишни, оғирини енгил қилишни ўйламас эмиш. Нодон ўйламабдики, уйда у йўк, бу йўқлигига эри айбдор эмас. У бечора эртадан-кечгача бўз тўқийди, рўзгор тебратаман, деб қора терга пишиб ишлайди. Демак, ҳамма бало кам-

бағалчиликда, етишмовчиликда, мухтожликда экан. Иннай-кейин, оила юкини барабар кўтариши зарур бўлган хотиннинг кўлини совуқ сувга ургиси келмаганлигида, қизим. Сизлар, ҳозирги тасаддуғинг кетай замонамизнинг бахтли ёшлари камбағалчиликни эшитгансизлар-у, ўзини кўрмагансизлар. Худо кўргулик қилмасин, болам. Камбағалчиликнинг қаҳри қаттиқ, заҳри ўткир. Хайр, ўша бўзчининг хотини рўзғоридаги йўқчиликдан, шу йўқчилик сабаб эри билан ўзи ўртасида бўлиб турадиган ғиди-бидидан тўйиб, хайё-хайт деб, уйидан бошини олиб чиқиб кетибди.

— Вой, эси йўқ жувон экан-у! А, бувижон? Эрини етимчалари билан йўқчилик ўтига улоқтириб кетгунча бирон ерга бориб ишласа бўлмас эканми?! — деди Турсуной мурғак болалари билан мўлтираб қолган бўзчига юраги ачишиб.

Саодат буви заҳарханда қилди:

— О, болам-а, иш деган нарса энди, сизларнинг замонингизда кўпайди. Биз ёшлигимизда иш — анқонинг тухуми эди. Мана, нима иш қиламан десаларинг — ўша иш жонивор муҳайё-да! У маҳаллар иш йўқлиги учун ҳам камбағаллар кўп эди.

— Биламан, ўқиганман, бувижон.

— Ҳа, билганинг яхши. Хўп, энди бояги нодон хотин можаросини эшит. Уйидан чиқишга чиқибди-ю, лекин қаерга боришини билмай, ўрта кўчада қаққайиб туриб қолибди. Отасиникига борай деса, отаси яна хайдаб чикаришидан кўрқибди, бунинг устига улар ҳам ўлгудай камбағал, еяр-ичари йўқ, елкалари билан зўрга нафас олиб юришибди. Шундай қилиб, у боши қотиб турган экан, ердан чиқибдими ё кўкдан тушибдими — ёнида ивирсиган бир кампир пайдо бўлиб қолибди. Бўзчининг хотини қараса, кампирнинг бошида каттакон тугун, эғнида искирт паранжи, кўлида тол ҳасса. Чиммати тушириғлик.

— Хей, худонинг ақли ноқис бандаси, серрайиб тураверасанми! Ол бошимдан тугунни! — дебди кампир эркаларникига ўхшаган дўнғи товуш билан. Бўзчининг хотини миясидан таёқ еган одамдай бир гандираклаб тушибди. Кейин ўзини ўнглаб, кампирнинг бошидаги тугунни олибди-да, орқасидан эргашиб кетибди.

Турсуной хайрон бўлиб сўради:

— Биров кўрибдими шунақа бўлганини, бувижон?

— Эри кўрибди. Шаштингдан қайт, деб то ярим йўлча орқасидан ялиниб борган экан. Ҳаммасини кўрибди.

— Кейин нима бўпти?

— Хотини шу кетганича қайтиб келмабди. Бировлар, даштда бўрилар еб қўйди, дейишса, яна бировлар қилган

ишидан пушаймон бўлиб ўзини осиб қўйди, дейишибди. Қайси бири тўғри — худо билади. Ундай бўлганда ҳам, бундай бўлганда ҳам айб ўзида. Бориға қаноат қилса, эрининг ёнида туриб бирға меҳнат қилишса етимчаларға ҳам жабр бўлмас эди, ўзи ҳам шу кунға тушмас эди.

— Албатта. Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Ҳа, айтмоқчи, эри етимлари билан қон ютиб қолишгандир, а?

— Йўқ. Ялиниб-ёлворишларига қарамай хотини кетиб қолгандан кейин бўзчи шўрлик юрак-бағри қон бўлиб болалари ёнига қайтиб келибди. Шундан кейин ҳам келиб қолар деб хотинини узоқ вақт кутибди. Бир йилдан кейин бўзчига бошқа бир бевани олиб беришибди. Бу жувон яхши хотин экан — эри билан ади-бади айтишиш, бўлар-бўлмас нарсаға жанжал қилиш ўрниға эрининг пинжига кириб олиб бўз тўқишибди, болаларини ювиб-тарабди, эриға қарабди, рўзғорни тежаб-тергаб уст-бош қилибди, уйдаги совуқ бўйралар ўрниға иссиқ кигиз олиб солибди... Мана кўрдингми, қизим, бўзчининг аввалги хотини ҳам берсанг ейман, бермасанг ўламан, деб гиди-биди кўчасига кириб олмаганда, ёмон қилмишининг қурбони бўлмас эди.

Турсуной ҳам худди шу нарсани ўйлаб ўтирган экан:

— Жуда тўғри айтдингиз, бувижон, — деди.

Саодат буви олдидаги китоб-дафтарларини йиғиштира бошлади.

— Бугунги суҳбатимиз якуниға шу ҳикматни келтиргим бор:

Қилар ишни билиб қилдинг — шодмонсан,

Билмай қилдинг — ўтакетган подонсан!

УЧИНЧИ ОҚШОМ ҲИКОЯТИ

Ишқдир абадийлик авжида офтоб,
Ҳаёт чаманида толедин хитоб.

Умар Хайём

Саодат буви бугунги суҳбатга китоб қараб ўтирган эди, Турсуной худди ножўя иш қилиб қўйган одамдай қимтиниб кириб келди. У бир зум кўзларини китобдан узиб, неварасига разм солди:

— Тинчликми? — деди қимтиниш сабабига тушунолмай.

Турсуной пастки лабини чиройликкина буриб, кўзлари билан кулди. Унинг одатида узр аломати эди бу.

— Тинчликка тинчлиг-у, лекин сиздан бесўроқ бир иш қилиб қўйдим-да, бувижон, — деди у, «кечиринг» деган бир илтижо билан.

Саодат буви неварасини яхши билар эди. У ҳеч қачон, ҳеч бир ваз билан ёмон иш қилмаслигини билса ҳам яна сўради:

— Нима иш экан?

— Кечаги гапларингизни дугоналаримга айтиб берувдим, улар: «Биз ҳам бориб эшитайлик», деб туриб олишди. Сиздан сўрай, иннайкейин, десам ҳам қўйишмади. — Турсуной шундай деб, эрқаланишга тушди. — Майлими, а, келишса, бувижон? Майли денг...

Саодат бувининг кўзларида қора булут эмас, чарақлаган қуёш бор эди. Ана шу қуёшдан нур сочиб сўради:

— Сен нима дединг? Хўп дедингми?

— Хўп дедим.

— Хўп деган бўлсанг, яна нимага сўрайсан мендан? Нима, мен сени чакки қилибсан, деб койирмидим ё дугоналарингни ҳайдаб чиқарармидим? Борди-ю, шундай қилсам, сен дугоналаринг олдида нима деган одам бўлар эдинг?

— Уятга қолар эдим.

Саодат буви неварасини хижолатдан чиқариш учунми, шўхгина кулди:

— Ҳа, баракалла. Маслаҳатсиз иш ҳаммани ҳаммавақт уятга қолдиради, қизим. Мана, маслаҳатлашиб бир

қарорга келдик. Сен ҳам уятдан хориж бўлдинг. Бўпти, келаверишсин, ҳаммасига ҳам жой топилади уйимиздан. Бемалол.

Турсуной суюнганидан кичкина қизлардай сакраб бориб, бувисининг бўйнига осилди. У бетидан-бу бетидан чўлп-чўлп ўпди. Қувонч чашмаси қайноққа келиб, уни ҳатто ашула ҳам айттириб юборди. Бу ашула ҳали ҳеч ерда эшитилмаган, ҳеч ким томонидан ҳеч маҳал айтилмаган, жаранги чиройли янги ашула эди. Бунн Турсуной: «Омон бўлсин бағри кенг, меҳри бир дарё бувижоним», деб бошлашга бошлади-ю, «дарё» сўзига муносиб қофия тополмай, «Омон бўлсин бизни деб...» — деганича дами ичига тушиб кетди. Чала қолган бу мисрани бир неча марта дудукланиб-дудукланиб қайтарди, аммо, оҳангдош, вазндош сўз келавермади. Ана шундан кейин иккаласи қах-қах уриб кулиб юборишди. Ана шу кулги, чак-чак устига ўнтакча қиз уялишиб, қимтинишиб кириб келди. Саодат буви уларни очик чехра билан кутиб олди. Ҳар бирини тароватли юзидан, муаттар сочидан ўпиб ўтқизди. Булар орасида табиатан шўх, хушчақчақ, ҳазилкаш бир қиз ҳам бор эди. Лекин ҳазиллари ибo доирасидан чиқмас, шарақлаб кулишлари қиз шаънига уят келтирадиган пардага кўтарилмас эди. Саодат буви қизларнинг ўзларидан, уй ичларидан ҳол-аҳвол сўрагандан кейин ҳалиги Отика исмли қиз бир кулиб, бир жиддий туриб, ҳазилга йўғрилган узрини айта бошлади:

— Шу денг, опоқижон, кеча Турсунойга жуда чиройли гаплар айтиб берган экансиз, бугун эрталаб бизни кўрди-ю, ўша гаплар юрагидан тошиб чиқиб кетди. Қарасак, бизни ҳам маҳлиё қияпти. Э, бизни ҳам обор, бизам бир эшитайлик, десак қизғанчиқлигини қаранг, йўқ дейди-да! Ҳа, нимага йўқ десак, олдин бувижонимдан сўрай, кейин оборамаи, деб туриб олса бўладими! Шу денг, опоқижон, йўқ деганини эшитиб, юрагим тарс ёрилиб кетай деди. Бизам чумчуқ пирр этса, юраги ширр этадиган кўрқоқлардан эмас эканмиз шекилли, йў-ўқ, қайрилма қошларингга Отиканг тасаддуқ, бизам борамиз. Агар опоқимлар сени чакки қилибсан, деб калтакламокчи бўлсалар, сен ялангғни қилиб юравер, мана мен орқамни тутиб бераман, ура-ура ўзлари чарчайдилар, миқ этсам, Отика номимни бошқа қўйганим бўлсин, дедим. Босиб келаверганимиз учун айбга буюрмайсиз. Энди ихтиёр ўзларида, опоқижон, истасалар захри гаврон билан, истасалар ақли даврон билан бизни сарафроз қилурлар...

Саодат буви Отикани энди кўраётгани йўқ эди. У

Турсуной билан жуда кўп марта келган, ҳазилкашлиги синашта бўлиб қолган эди. Шунинг учун Саодат буви юракдан чиққан тоза бир кулги билан яйраб кулди-ю, суҳбатини бошлаш тараддудига тушди. Қизларнинг ҳаммасида дафтар, қалам бор эди. Уларнинг ўзлари ҳам гулдаста қўйилган стол атрофида баҳор лолаларидек очилиб ўтиришар эди. Саодат буви қизларга бир-бир кўз югуртириб чиқди. Унга бу чиройли қизлар ловиллаб турган бир хокандоз чўгга ўхшаб кўринди. Юраги ёришди, қалбига ажиб бир меҳр тушди.

— Назаримда, баъзи нарсаларни ёзиб оласизлар шекилли,— деди Саодат буви, қизлар олдидаги қалам-дафтарга ишора қилиб. — Майли, ёзиб олаверинглар. Лекин сизлардан битта илтимос: тушунмаган, укмаган нарсаларингизни, эриш кўринган жойларни хато ёзиб олгандан кўра, сўраб-билиб ёзганга нима етсин. Сўраганнинг айби йўқ. Иннайкейин, баъзи масалаларни, чунончи, муҳаббатга алоқадор нарсаларни сўрасак уят бўлмасмикин, деб тортиниб ўтирманглар. Авваламбор, ҳаммангиз ҳам Турсунойга ўхшаш қизларимсиз, қолаверса, бу ерда эркак киши йўқ. Ўзимиз, жон қизларим. Хўпми? Ҳа, шундай бўлсин.

Қизлар ерга қараб ўтиришар эди. Сўнгги саволга бошлари сал эгилди-ю, лекин садо чиқмади. Саодат буви кулимсираб, муддаога ўтди.

— Бугун муҳаббат ҳақида гаплашамиз. Ишқ-муҳаббатни ҳар ким ҳар хил таъриф қилади. Биров қуёшга ўхшатса, яна биров оташга, биров гулга ўхшатса, яна биров булбулга. Менимча, бу таъриф-тавсифларнинг ҳаммаси ҳам ўз йўлида тўғридир. Нимага десанглар, муҳаббатни ҳар ким ҳар хил ҳис қилади. Муҳаббат ўтида ёниш ё унинг лаззатидан қониш — ҳаммада ҳам бир хил бўлавермас. Ишқ-муҳаббат моддий нарса эмаски, тарозида тортиб ё метрда ўлчаб кўрсак. Қисқа қилиб айтилганда, муҳаббат — ҳис, бир кишида иккинчи кишига нисбатан туғиладиган жозиба ҳисси. Аммо дунёдаги жамики ҳислар, туйғуларнинг тожи. Шу жиҳатдан, одамнинг қарорини олиб қўядиган қудрати жиҳатидан у тушуниб бўлмайдиган қандайдир сирга, одамзот ихтиёрига тобе бўлмаган бир қудратга эгадек туюлади. Аслида эса бунда ҳеч қандай сир, одамзот ихтиёридан ташқари ҳеч қандай қудрат йўқ. Муҳаббат бир қарашдаёқ одам ихтиёрини олиб қўядиган қудратли ҳис бўлиб туюлиши ҳақиқат, лекин аслида ундай эмас. Бу ерда, менимча, бошқа гап бор. Одамларда ҳис-туйғу ҳар хил бўлади, дедик. Ҳақиқатан ҳам, ҳаётда бировга оқ юз, қора соч, кулиб турган шўх киз ёкса, бошқа бировга